

Indledning ved Tine Roesen

”Rusland lader sig ikke begribe” begynder et berømt digt af Fjodor Tjuttjev fra 1866. Med sine elegante rim lukker digtet sig om sig selv og synes at umuliggøre indsigelser mod den hovedpointe, at Rusland er noget helt særligt, som unddrager sig rationel analyse og universelle målestokke. Som filosofiprofessoren Marina Bykova viser i denne bogs efterord, hvor hele digtet er citeret, er det en idé, som har haft en voldsom og negativ indflydelse gennem russisk historie helt op til nu, hvor den indgår i argumenter for Ruslands ret til – ud fra egne ræsonnementer – at angribe Ukraine.

Også i vores del af verden trives forestillinger om det irrationelle og mystiske ved Rusland og ”den russiske folkesjæl”, selv om ”folkesjæl” er et 1800-talsbegreb, som ikke bliver brugt på mange andre moderne nationer. Rusland er tæt på os i Europa, men tilpas fremmed til, at vi måske hellere vil se vores stereotyper bekræftet end slippe dem til fordel for noget meget mere kompliceret. Eller måske savner man faktisk mere viden og mere udførlige forklaringer?

Det er her, denne bog håber at møde sine læsere, for den sætter sig netop for at analysere og begribe russisk tænkning gennem tiden. Den handler om de idéer, russiske tænkere har haft om Ruslands, verdens og menneskelivets beskaffenhed, og dermed ikke om ”den russiske folkesjæl”, men blandt andet om de mange forskellige forestillinger om en sådan sjæl. Den ses oftest som havende særlige, positive kvaliteter, men for nogle russiske tænkere skiller Rusland og det russiske sig dog ud på negativ vis. Og derudover er der alle de andre forestillinger og idéer, som er mindre optagede af det nationale og nationalt særegne eller direkte kritiske over for en sådan tænkning. Dette er en bog for dem, der ønsker at vide mere om det land, der fylder så meget af vores mediebillende lige nu.

De senere års inden- og udenrigspolitiske udvikling i Rusland har i både medier og forskning forårsaget en stor fokus på præsident Putin, der stadig mere egenrådigt orkestrerer denne udvikling. De kritiske analyser gør os klogere på hans magtudøvelse og behændige manipulationer, på situationen i Ukraine og den øgede militærtrussel for

Europa. Men der synes samtidig at have bredt sig en fascination, som nærmest fastlåser vores opmærksomhed til Putin og hans ofte uforudsigelige handlinger og udmeldinger. Senest har han holdt os beskæftiget med at analysere lange "historiske" og "filosofiske" begrundelser for angrebet på Ukraine og for russisk selvforsvar mod et angiveligt aggressivt Vesten. Her griber Putin ofte tilbage i den russiske idéhistorie og citerer forskellige filosoffer og forfattere. Men hvis vi tager Putin på ordet, når han tager hele Rusland som gidsel, accepterer vi at forstå Rusland på hans præmisser.

Det er et vigtigt formål med denne bog at fratage Putin noget af rampepladsen og hele det patent, han har taget på den russiske historie, kultur og nationale identitet. De vigtigste af de tænkere og idéer, han trækker på, præsenteres derfor i bogen på objektiv og grundig vis i deres oprindelige sammenhæng, før der ses på Putins selektive brug af dem. Derudover præsenteres også en række andre væsentlige idéer, ideologier og utopier, som gør os klogere på en større del af russisk idéhistories komplekse tankegods. Og heller ikke "putinismen" selv slipper for at blive gransket nærmere: Hele det sammensurium af idéer og praksisser, den udgøres af, bliver underlagt grundig analyse i et selvstændigt kapitel.

Nogle vil måske spørge, om det aggressive, imperialistiske Rusland virkelig "fortjener", at vi i denne bog fokuserer på russisk idéhistorie frem for at bringe de undertrykte ukrainske, belarusiske og andre tænkere frem i lyset? Det første svar herpå er, at det oplagt er vigtigt at forstå sin fjende og også at forstå andre dele af en kultur end den statsmagtdefinerede og -kontrollerede. Derudover vil jeg gerne understrege yderligere to pointer: For det første er det min klare overbevisning, at vi også bekæmper den aggressive og ødelæggende rådende russiske statsmagt og statsideologi ved at bidrage til at fravriste den fortolkningsretten over hele den mangfoldige og sammensatte russiske kultur- og idéhistorie. Skulle man drømme om at sætte Putin og hans støtter på plads i en diskussion om den immaterielle russiske kulturarv, leverer denne bog en del skyts. For det andet er forskning og formidling ikke et nulsumsspil og ikke et politisk enten-eller. Lige nu er det Rusland og russisk historie, politik, kultur og samfund, vi på det østeuropæiske område har flest forskningsbaserede eksperter i, både i Danmark og på verdensplan, hvilket muliggør en bog som denne. Men der arbejdes ihærdigt på at øge vores viden og kompetencer inden for de lande, der

i disse år frigør sig fra eller kæmper for ikke at blive opslugt af russisk dominans og russificering, så der er helt sikkert flere bøger på vej.

Bogens udvalg

Tænkerne og ismerne i bogen er udvalgt efter originalitet og indflydelse, hvad enten den har været størst i samtiden eller i eftertiden. Der er i høj grad tale om fortsat virksomme idéer og om navne, der er kendte i Rusland og for nogles vedkommende også internationalt. Udvalget er dog ikke tænkt som en færdigstøbt kanon, men snarere som et første bud på, hvad der i dagens Danmark er værd at vide om russisk idéhistorie. Fra den russiske ortodokse kristendom, over 1800- og 1900-tallets mange konkurrerende ismer og debatterende enere, til nutidens konkurrerende ideologier og genbrug af historiske idéer. Som man vil kunne forvise sig om i bogens skildringer af både generelle vilkår og enkelt-skæbner, er det en idéhistorie, der har formet sig på baggrund af en begivenhedsrig og voldsom historie.

Flere af bogens hovedpersoner er forfattere eller litteraturkritikere, og det skyldes, at skønlitteraturen og den tilhørende kritik i perioder med streng censur har været en vigtig platform for selvstændig idéudvikling og debat om såvel meningen med Rusland som meningen med livet. I 1800-tallet skyldtes censuren primært de skiftende tsarers revolutionsangst, og selv om litteraturen også undergik kontrol, kunne den med sine fiktioner og underforståelser ofte slippe igennem med meget. 1800-tallets litteratur repræsenteres af de store forfattere Dostojevskij og Tolstoj, som i modsætning til mange af tidens intellektuelle forblev bosat i Rusland. Det samme gjorde den særprægede ortodoks-kristne filosof Nikolaj Fjodorov, som begge forfattere kendte til, og som nu også præsenteres for danske læsere.

Ikke mindst er 1800-tallet i bogen skildret gennem kapitler om de to fløje i debatten om, hvordan Rusland kunne definere sig som folk og nation, således som tiden fordrede efter Napoleonskrigene og Wienerkongressens nyordning af Europa. Slavofilerne hældte til at fremhæve en russisk egenart, mens de vestvendte radikale mente, at man burde se mod Europa – synspunkter, som de ofte udtrykte gennem litteraturkritik og enten fra udlandet eller fængslet. I hjemlandet var man i denne nationalromantiske periode i høj grad inspireret af tyske idéer om sprogets, litteraturens og kulturens vigtige rolle i den nationale identitet.

Efter mange års stærk indflydelse fra tysk og fransk blev der nu skrevet på russisk og udviklet russiske begreber. Den russiske tænkning fik sit eget sprog, selv om meget fortsat blev overtaget og oversat fra Europa, og spændingen mellem det importerede og det originale går igennem hele idéhistorien op til nu. Samtidig fostrede Rusland i 1800-tallet dog også tænkere, der ikke bandt sig til den nationale dagsorden, såsom den russiske anarkismes indflydelsesrige fædre, emigranterne Bakunin og Kropotkin.

Noget særligt ved Rusland er den sejlivede enevælde, som trods stadig mere radikaliserede modbevægelser og trods udviklingen i det meste af Europa først giver sig en smule i 1905, giver op i februar 1917 og endeligt falder med bolsjevikkerne magtovertagelse i oktober 1917 og brutale likvidering af tsarfamilien i 1918. Perioden mellem enevældens sidste år og det sovjetsystem, der for alvor cementeredes med Stalins kulturrevolution 1928-32, rummede voldsomme og voldelige omvæltninger i styreform, økonomi og samfundsforhold, men især den første del af perioden var samtidig sprudlende og produktive år for kunst, kultur, filosofi og idéudvikling. Det er den verdensførende russiske modernisme, der her videreføres fra den såkaldte Sølvalder. Modernismen er imidlertid kun sporadisk repræsenteret i denne bog, da den allerede er kyndigt og levende formidlet på dansk af Mette Dalsgaard i værket *Lad os blive som solen: Den russiske sølvalder 1890-1917* (Gyldendal, 2002).

Mange af den russiske Sølvalders store navne måtte emigrere efter 1917, hvis ikke de blev deporteret som uønskede elementer, sådan som det skete for alle de intellektuelle, der blev sat på store dampere og sejlet ud af Rusland i efteråret 1922 – i eftertiden under ét kaldet ”det filosofiske dampskib”. I bogen her er de repræsenteret af filosofferne Berdjajev og Iljin, som i postsovjetisk tid er vendt hjem til Rusland i form af publikationer og fejringer – og i Iljins tilfælde endda en genbegravelse. Som det var tilfældet i 1800-tallet, finder en betydelig del af den russiske tænkning i 1900-tallet sted uden for hjemlandet. Den midlertidige eller permanente emigrantsituation har været et vilkår for mange af denne bogs personer. Den eneste frivillige emigrant, der præsenteres, er Madame Blavatsky, som i 1875 grundlagde det teosofiske selskab i New York, og som mange måske ikke vil anse for en russisk tænkner. Ikke desto mindre blev hun netop med en russisk baggrund en formidler af asiatiske traditioner i Europa og Vesten.

I Sovjetrusland og Sovjetunionen indførte man som enerådende ideologi – defineret som videnskabelig sandhed – marxismen-leninismen, der ligesom stalinismen oplagt har sit eget kapitel i bogen. Sideløbende fik imidlertid også en "eurasianisme" lov til at udvikle sig, og dens historie kan skildres med stadig nye hovedtænkere helt op til i dag. Efter Stalins død i 1953 var der et midlertidigt "tøbrud" i kulturen med knap så streng censur, hvor den originale litterat og tænker Bakhtin blev genopdaget i sit indre eksil, og forfatteren Solzjenitsyn kunne få publiceret et værk om livet i en straffelej. Da tøbruddet var ovre, fortsatte store dele af kulturen enten i undergrunden eller – igen – i udlandet: Både Solzjenitsyn og filosofen og forfatteren Zinovjev – ophavsmanden til det berømte begreb "homo sovieticus" – blev smidt ud af landet, men nåede dog at vende hjem i live i postsovjetisk tid. Bakhtin, Solzjenitsyn og Zinovjev er i bogen eksempler på skønlitteraturens rolle for tænkningen også i sovjetperioden.

I 1990 blev den politiske censur i Sovjetunionen ophævet, og i 1991 opløstes Sovjetunionen. Den efterfølgende politiske og økonomiske liberalisering betød, at den russiske kultur til fulde blev en del af tidens globalisering og internationale kulturudvekslinger. Samtidig var den også præget af alt det russiske, der vendte hjem fra udlandet og undergrunden, alt det der nu kunne genopdages og genoptages i historien. Ikke mindst kunne Den Russiske Ortodokse Kirke nu genetablere sig officielt, men man skal ikke glemme, at også diverse new age-bevægelser, inklusive Blavatsky-inspirerede, kunne boltre sig i 1990'erne. Efter at Putin kom til magten og iværksatte en styrkelse af statens greb om landet og dets kultur, er Den Russiske Ortodokse Kirkes rolle blevet stadig mere dominerende, og alternative trosretninger – ligesom mange andre dele af kulturen – er blevet undertrykt eller direkte forbudt ved lov. De Fjodorov-inspirerede kosmister og "transhumanister" findes dog stadig, som man kan læse om i kapitlet om ham.

Nu råder putinismen, som bogens sidste kapitel er viet til. Forinden præsenterer bogen dog et eksempel på de konkurrerende politiske ideologier, der fandtes i de første årtier efter Sovjetunionen, men måske nu næsten er glemt, nemlig den "nationalbolsjevisme", som blev forbudt, men egentlig også overflødiggjort, efterhånden som dens ekstreme idéer gradvis blev til statspolitik. De mange demokratiske bevægelser, som blomstrede op i denne tid, er der desværre ikke blevet plads til i denne bog, men de fortjener deres egen grundige behandling.

Når man læser bogen, vil man helt sikkert bemærke store overlap mellem idéerne, en del gentagelser og tilsyneladende genbrug, men det er ikke altid – faktisk sjældent – at de sidst tilkomne tænkere henviser eksplicit til deres forgængere. Til forskel fra den akademiske analyse er det filosofiske og ideologiske essay – for slet ikke at tale om den litterære tekst – ikke forpligtet til den slags transparens. Nogle af disse overlap og lån gøres der opmærksom på i fremstillingen, men læseren vil sikkert selv kunne finde flere. Indekset bag i bogen kan her være behjælpeligt med at pege på sammenhænge.

En anden ting er, at der ikke er blevet plads til ret mange henvisninger til de konkrete vilkår for idéernes fremkomst og produktion, herunder til de kvinder, idéhistoriens mange mænd har lænet sig op ad. Kvindernes historisk vanskelige muligheder for at få adgang til uddannelse og anerkendelse samt tid til og respekt for deres intellektuelle indsats har resulteret i færre og mindre synlige vidnesbyrd om deres idéer, hvilket også afspejler sig i denne bogs ekstremt lave kvinderepræsentation, men eksempler på deres afgørende rolle for de omtalte mænd kan i det mindste nævnes her. Sigende eksempler er: Dostojevskijs anden kone, Anna Snitkina, der både stenograferede og udgav hans værker og i det hele taget fik styr på hans liv; Bakhtins kone, Jelena Okolovitj, som hele livet plejede sin ofte sengeliggende mand, og hans nære veninde, den berømte koncertpianist Marija Judina, der udnyttede sin status til at hjælpe både Bakhtin og et væld af andre klemte intellektuelle med faglig, praktisk og økonomisk støtte; Solzjenitsyns koner og alle de øvrige kvinder, der hjalp ham med at maskinskrive, kopiere, distribuere og gemme hans manuskripter; og sidst men ikke mindst de anonyme kvinder, der gennem sovjettiden i al diskretion bevarede det russiske ortodokse trossamfunds viden og ritualer.

Bogens opbygning

Rækkefølgen på bogens kapitler tilstræber så vidt muligt historisk kronologi, baseret på tænkernes og idéernes oprindelige, virksomme periode. Nogle kapitler strækker sig dog over længere tid – således kapitel 1 om russisk ortodoks kristendom og kapitel 9 om eurasianismen. Alle kapitler, med undtagelse af det aktuelle om putinismen, har samme struktur: En optakt følges af en præsentation af tænkeren/ismen i den oprindelige, historiske kontekst, og derefter følges idéernes efterliv op

til i dag med særlig vægt på deres eventuelle relevans for den aktuelle situation – i Rusland, i Ukraine, i verden.

Et indeks bag i bogen gør det muligt at undersøge personer, ismer og begreber på tværs af kapitlerne, og allerbagest kan man konsultere en kronologisk oversigt over de centrale historiske begivenheder og magtforhold, hvor bogens hovedpersoner og emner også er placeret tidsmæssigt.

Alle kapitler præsenterer en kombination af etableret viden og selvstændig analyse. Faktabokse præsenterer biografiske og andre konkrete oplysninger. Fremstillingerne er i alle tilfælde baseret på originale hovedværker og forskningslitteratur, som er angivet i kapitelopdelte afsnit bag i bogen under betegnelserne primærlitteratur og sekundærlitteratur. Af hensyn til læsevenligheden henvises der ikke til forskningslitteraturen med fodnoter, men med indflettede forklaringer, der entydigt angiver den pågældende tekst. Meget af den anvendte russiske primærlitteratur er ikke oversat, men hvor den er, angives så vidt muligt danske oversættelser, sekundært engelske. I alle tilfælde er titlerne vejledende oversat til dansk, men angives også med den russiske titel, så russiskkyndige kan finde frem til originalen. Dog angives ikke specifikke udgaver – generelt har skribenterne anvendt akademiske udgaver af samlede værker og tilsvarende solide publikationer.

I teksterne præsenteres idéer og begreber på dansk, men de russiske originalbetegnelser angives i parentes i translittereret form, så også ikke-russiskkyndige kan få indblik i dem. Hvor der citeres på dansk, og der ikke er angivet en dansk oversættelse i litteraturlisten, er oversættelsen skribentens egen – medmindre andet er angivet.

Som man kan se af listen over denne bogs forfattere bag i bogen, er der tale om en blanding af etablerede forskere og unge kandidater. Alle er udvalgt som akademiske specialister i deres emne, og hvor vi har savnet dansk ekspertise, er norske fagfæller trådt til. Det sidste ord får en USA-baseret russisk professor i filosofi.

Overordnet er det bogens mål at gøre indholdet tilgængeligt for den almindelige interesserede læser uden at give køb på hverken præcise detaljer eller sværtforståelige idéer og begreber. Læseren vil uden tvivl finde både vægtige idéer, der maner til eftertanke, og temmelig skøre forestillinger, der ville vække latter, hvis ikke de havde (haft) så stor indflydelse. Sådan er den russiske idéhistorie.